

Condition of Maku Region during Ottoman-Iranian Conflicts (From the Fall of Isfahan to Nader Shah's Death)

Jafar Aghazadeh*

Abstract

With the fall of Isfahan and Ottoman invasion of Iran, Maku region, the centrality of Maku Castle, became one of the first areas to be occupied by the Turks due to its location on the Ottoman-Iranian border. With Nader's rise to power and his attacks on the Ottoman occupiers in Iran, Maku region, like the rest of the south of the Aras River, was captured by him in 1143 AH. The question addressed in this study was, "What was the situation of Maku region in the Ottoman-Iranian conflicts during this period?" The present research attempted to investigate the situation of Maku region in the shadow of the Ottoman-Iranian conflicts (from the fall of Isfahan to Nader Shah's death) through an analytical approach. The findings showed that the Ottoman-Iranian wars significantly influenced on maku's developments. The location of Maku region at the forefront of the Ottoman invasion of Iran caused a severe decline in its population during the Ottoman rule, while its economic situation got weakened. Maku region was in a weak position between the two powers during the wars due to its geographical location and proximity to the rare Ottoman-Iranian conflicts. Nader Shah consolidated his position at this border point by handing over control of the region to Bayat Tribe, which remained under Iranian rule despite brief interruptions.

Introduction

With the rise of the Safavid government, Maku Castle, as one of the communication routes between Persian and Eastern Anatolia, became particularly significant to the Safavids, thus being captured by Ismail I of Persia. With the beginning of the Ottoman-Iranian wars in northwestern Iran, Maku region became the center of Maku Castle in the middle these battles. Its sovereignty was exchanged between the two sides. With the fall of Isfahan (1135 AH), the Ottoman invasions of Iran began. In the meantime, Maku Castle was one of the first areas to be captured and the long-standing Ottoman-Iranian conflicts over it were renewed. With Nader's rise to power and his conquest of Azerbaijan in 1143 AH, Maku Castle, like the rest

* Associate Professor, Department of History, Faculty of Social Science, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.
(Corresponding Author) J.agazadeh@gmail.com

of the region to the south of the Aras River, was conquered by the Iranians. He re-appointed Bayat Tribe, which ruled Maku Castle from the time of Shah Abbas I of Persia until the fall of Isfahan, to the Maku dynasty.

The Ottoman-Persian wars significantly influenced on the developments in Maku region during this period. Due to its location at the crossroads of the Ottoman-Iranian border, Maku region was vulnerable to Ottoman attacks. After its initial occupation by Nader, due to Nader's constant conflicts with the Ottomans in northwestern Iran, the sovereignty of this region was changed between the two sides. Maku region was severely damaged due to its situation at the forefront of the Ottoman-Iranian conflict and in the Ottoman Empire's military campaigns. Consequently, at the presence of Ottoman-affiliated tribes, its population was significantly reduced.

Materials and Methods

The present investigation aimed to study and analyze the developments in Maku region in the shadow of the Ottoman-Iranian conflicts, from the fall of Isfahan to Nader Shah's death. This article sought to answer the question of how the Ottoman-Iranian conflicts in northwestern Iran affected the situation in Maku region.

Discussion of Results and conclusions

Due to its location at the Iranian-Anatolian border crossing, Maku region was one of the first Iranian territories to be captured by pro-Ottoman tribal forces in 1135 AH. The Ottoman domination of Maku region lasted until 1143 AH when Nader Shah occupied it, as well as other Iranian areas south of the Aras River. During this period, with the policy of Ottoman militarism in the northwestern regions of Iran and the dominance of tribal thought supported by the Ottoman-affiliated Mahmudi Khans competing for control of Maku region, its political, economic, and social conditions declined.

Nader took control of Maku region in 1143 AH and commissioned Bayat Tribe to protect it. With this action, he continued the Safavid tradition and strengthened his position in the corner of the northwestern territory of Iran near the Ottoman border. After these events, Nader shah waged several wars with the Ottomans in northwest Iran. These battles affected developments in Maku region. Its dominance was handed over between the parties in conflict. Eventually, however, the fort was established as one of the Iranian frontiers as in the Safavid period, while Nader could not gain the lands beyond it. The presence of Nader and the Ottomans in northwestern Iran and the expansionist efforts of the two sides to dominate the region caused Bayat Tribe, the ruler of Maku region, to remain loyal to Nader even though for a short period of time so as to maintain its hereditary rule in Maku region. Nonetheless, Ahmad Sultan as the minor assured allegiance of Bayat Tribe, which had a sensitive position near the Ottoman borders, incorporated them into its military structure.

Keywords:

Maku Castle, fall of Isfahan, Ottoman government, Nader Shah, Ottoman-Iranian wars

References:

1. Afshar, I. (1993). *Ahkam-e Marbut be Khandan-e Sa'dlu Olkay-i Chukhur-e Sa'd, Majalley-i Ayandeh* Year 19, No 4-6, pp476-471.
2. Ahmad Dorry Efendi. (1989). *Sefarat-Name-i Ahmad Dorry*, Translated by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Toos publication.
3. Astarabadi, M. M. (2008). *Dorreye Nadereh*, corrected by Jafar Shahidi, Tehran: Donyaye Kitab publication.
4. Astarabadi, M. M. (2008). *Jahangusha-i Naderi*, corrected by Mitra Mehr-Abadi, Tehran: Donyaye Ketab publication.
5. Avery, P., Hambly, G, & Melville, C. (2012). *The Cambridge History of Iran*, Translated by Morteza Saghebfar. Tehran: Jami publication.
6. Axworthy, M. (2009). *The Sword of Persia: Nader Shah*, translated by Mohammad Hossein Aria, Tehran: Asatir publication.
7. Eftekhary Bayat, H. Q. (2002). *Tarikh-e Maku*, Tehran: Bistun Publicatin
8. Eshtehady, M. H, Tazkerat-al-Danabaleh. Tehran: Noskhe-i Khatty-i Kitabkhane-i Majles-e Shoray Eslami.
9. Otter, J. (1984). *Travelogue of John Otter "The Age of Nader Shah*, Translated by Ali Iqbaly, Tehran. Javidan publication.
10. Irvani, A. (2014). *History of Wars: A Report on the Iranian-Ottoman Wars after the Fall of Safavid Empire (1721-1738)*, translated and suspended by George A.A.Bornotian, Persian translation by Fatemeh Oruji, Tehran: Pajuheshkade-i Tarikh-e Islam publication.
11. Inalcik, H. (2009). *History of the Ottoman Empire Classical Age (1300–1600)*, Translated by Kioumars Ghereghlou, Tehran: Basirat publication.
12. Bakikhanov, A. (1970). *Gulistan-e Eram*, Baku: Akademi-ye Olum-e Azerbaijan publication.
13. Tavernier, J. B. (2010). *Travelogue of Tavernier*, translated by Hamid Arbabi Shiran. Tehran: Nilufar publication.
14. Turkman, I. B. (2008). *Tarikh-e Alam-Ara-ye Abbasi*, corrected by Iraj Afshar, Tehran: Amir-kabir publication.
15. Tehrani, M. Sh. (1990). *Tarikh-e Nader-Shahi*, corrected by Reza Sha'bani, Tehran: Moassese-ye Motale'at va Tahghihat-e Farhangi.
16. Janabadi, M. H. (1999). *Rozat-al Safaviyye*, corrected by Gholam-Reza Tabataba'i, Tehran: Bonyad-e Mogufat-e Afshar publication.
17. Chalabizadeh, R. M. A. (1865). *Tarikh-e Rashed*. Istanbul: Matba'e-i Amereh.

18. Hazin Lahiji, M. (1831). *Tarikh-e Hazin*. London: F. C. Belfor publication.
19. Hosseine Monshi, M. (2007). *Tarikh-e Ahmad-Shahi*, corrected by Mohammad Sarvar Molaie, Tehran: Erfan publication.
20. Khajegi Isfanani, M. M. (1989). *Kholasat-al-Siar*, Tehran: Elmi publication.
21. Darvish Pasha. (2017). *Laiehe-i Tahdid-e Hodud-e Iran va Osmani (1849-1851)*, Translated by Jahangir-Khan Nizam-ol-Molk Marandi, Tehran: Tahuri publication.
22. Della Valle, P. (2005). *Travelogue of Pietro Della Valle*. Translated by Shoa-Adiin, Shafa', Tehran: Elmi va farhangi publication.
23. Dehghani, M. (2019). *Jaigah va Nagsh-e Siyasi-Amniyati Gola'e Khorasan dar Dore-ye Nader shah, Fasname-ye Motale'at-e Tarikh-e Entezami*. Year6, No20, pp69-88
24. Rostam-ol-Hokama, M. H. A. (2009). *Rostam-ol-Tavarikh*, corrected by Mitra Mehr-Abadi, Tehran: Donyaye Ketab publication.
25. Riahi, M. A. (1999). *Tarikh-e Khoy*, Tehran: Toos publication.
26. Sami, Sh. (1900). *Qamus-e Torki*, Istanbul: Iqdam publication.
27. Sheikholeslam, A. A, *Al-Risalah Fi Surat-e Fatwa-i Fi Hag-e Rafavez Ajam*, Istanbul: Suleimaieh Kitabkhane publication.
28. Azizi-al-Soltan. (1997). *Roznameh-i Khaterat-e Azizi-al-Soltan*, corrected by Mohsen Mirzaei Tehran: Zaryab publication.
29. Qazvini, A. (1988). *Favayed-al-Safavieh*, corrected by Maryam Amir-Ahmadi, Tehran: Moasese Motaleat va Tahghihat Farhangi publication.
30. Keshmiri, A. K. (1970). *Bayan-e Vaghaye'*, corrected by K. B. Nasim, Lahore: Daneshgah Panjab publication.
31. Gatoghi Goss, A. (1951). *Selections from the notes of Abraham Gatoghi Goss*, Translated by Abdolhossein Sepanta, Placeless: Roznameh-i Sepanta publication.
32. Gilantez, P. D. S. (1992). *The Fall of Isfahan*, Translated by Mohammad Mehryar, Isfahan: Golha publication.
33. Larudi, N. (2009). *Nader Pesar-e Shamshir*, Tehran: Ketab-Parseh publication.
34. Lockhart, L. (1952). *The History of Nader Shah*, translated by Moshfegh Hamedani, Tehran: Amir-Kabir publication.
35. Lockhart, L. (2004). *The Fall Of the Safavid Dynasty*, translated by Ismail Dowlatshahi, Tehran: Elmi va Farhangi publication.
36. Mar'ashi Hosseine, M. Kh. (1949). *Majma'-ol-Tavarikh*, corrected by Abbas Iqbal, Tehran: Ketabkhne-i Sanai.
37. Marandi Yekanlu, M. M. N. (2016). *Majmoe Rasael va Lavaieh Thdid-e Hodud Iran va Osmani*, corrected by Nasrollah Salehi Tehran: Tahuri publication
38. Marvi, M. K. (1990). *Alam-Ara-ye Naderi*, corrected by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Elm.
39. Mostofi, M. M. (1996). *Zobdat-ol- tavarikh*, corrected by Behrooz Goodarzi, Tehran:

- Bonyad-e Mogufat Doctor Mahmud Afshar publication.
40. Mustafa Agha, S. Kh. (2015). *Fath-Name-ye Iravan*, Translated by Nasrollah Salehi, Tehran: Tahuri publication.
 41. Malcolm, S. J. (2001). *The History of Persia*, Translated by Mirza Ismail Heyrat, Tehran: Afsun publication.
 42. Musavi Makuie, M. (1997). *Tarikh-e Maku*, Tehran: Bistun
 43. Mirza Sami'a. (1999). *Tazkerat-al-Moluk*, corrected by Mohammad Dabir-Siyaghi Tehran: Amir Kabir publication.
 44. Minorsky, V. F. (2007). *Iran during the Nader Shah*, Translated by Rashid Yasami, Tehran: Donyaye Kitab publication.
 45. Nosrat Makuei, M. R. (1953). *Tarikh-e Engelab-e Azerbaijan va Khavanin-e Maku*, Qom: Elmiyeh publication.
 46. Na'ima, M. (1864). *Taikh-e Na'ima*, Placeless: Non Publication.
 47. Hammer-Purgastall, J. V. (2008). *History of the Ottoman Empire*, Translated by Mirza Zaki Ali-abadi, Tehran: Asatir publication
 48. Hanway, Jonas. (2004). *The History of Nadir shah*, Translated by Ismail Dowlat-shahi, Tehran: Elmi va Farhangi publication.
 49. Valeh Qazvini, M. Y. (2003). *Kholde Barin: Iran dar Zaman-e Shah Safi va Shah Abbas II (1628-1660)*, Tehran: Anjoman-e Asar Va Mafakher-e Farhangi publication.
 50. Vahid Qazvini, M. T. (2004). *Tarikh-e Jahan-Araye Abbasi*, Tehran: Pajuheshgah Olum Enساني va Motale'at Farhangi publication.
 51. Abdü Paşa. (1943). *Abdü Tarihi*, Yayan Faik Reşit Unat, Ankara: Türk Tarih Kurumu
 52. Aliyev, Fuad, Hasanov Urfan. (2007). *Iravan Xanligi*, Baki: Sarg Garb
 53. Ateş, Abdurrahman. (2001). *Avşarlı Nadırşah ve Döneminde Osmanlı-Iran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Doctora Tezi.
 54. Evliya Çelebi. (2012). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Credi Yayınları.
 55. *İravan əyalətinin icmal dəftəri*. (1996). Araşdırma, Tərcümə, Qeyd V Əlavələrin Müəllifləriç Ziya Bünyadov Hüsəməddin Məmmədov, , Baki: Elm.
 56. İvecan Raif. (2007). *Osmanlı Hakimiyyetinde Revan,(1724-1746)*, Doktora Tezi, , İstanbul: Mramara Üniversitesi.
 57. Kara Dayı, Aynur. (2008). *Osmanlı Tarih Yazılıcığının Golgede Kalmış bır Eseri; Tarihi_Sami* (Metin Transkripsiyonu, Adnan Menderes Üniversitesi.
 58. Kılıç, Orhan. (2007). *Ocaklık*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: 2007,pp317-318
 59. Kirzioğlu, Fahrettin. (1976). *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Doktora Tezi, Ankara: Sevinc Matbaası.
 60. Kürtülüş, Rıza. (2003). *MÂKÛ*, İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı

Yayınları, , 27cilt, 459-458s.

61. Kürtaran. Uğur. (2011). *Yeni Kaynakların Işığında Sultan I.Mahmud Dönemi Osmanlı-Iran İlişkileri (1731-1747)*, History Studies, Volume 3/3, p177-213.
 62. Kütükoğlu, Bekir. (1993). *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul: Fetih Cemieteti.
 63. Memmedova, İrade. (2014). 18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı, Yeni Türkiye, No60.pp1-34
 64. Minorsky, Vladimir. (1993). «Maku», Edited by: M. Th.Houtsma, T.W.Arnold, R.Basset and R.Hartmann, First Encyclopedia of Islam 1913-1936, V.5, Leiden: E.J. Brill.
 65. Özgüdenli, Osman G. (2003). *Osmanlı İrani (I): Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları, Coğrafi ve İdari Taksimat*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 34 Cilt: 22 Yayın
 66. Qarayev, Elçin. (2010). *İrəvan Xanlığı (1747-1828)*. Bakı: Avropa nəşriyyatı.
 67. Subhi Mehmet Efendi. (2007). *Subhî Tarihi: Sâmi ve Şâkir Tarihleriyle Birlikte*, Hazırlayan Mesut Aydınar, İstanbul : Kitab Evi.
 68. Sultanova, Ruhengiz A. (2002). *Makı Hanlığı*. Turkler, Vol. 7, Ankara, pp.168-183.
- 131Nümralı Mühümme Defteri, Başbakanlık Devlet Arşivleri

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سوم (پیاپی ۵۱)، پائیز ۱۴۰۰، ص ۹۰ - ۷۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۳۱

<http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2021.128177.2179>

وضعیت ناحیه ماکو در میانه منازعات ایران و عثمانی

(از سقوط اصفهان تا مرگ نادرشاه)

جعفر آقازاده *

چکیده

با سقوط اصفهان و حمله‌های عثمانی به ایران، ناحیه ماکو، به مرکزیت قلعه ماکو، به علت قرارگرفتن در خط مرزی ایران با عثمانی از نخستین مناطقی بود که به تصرف ترک‌ها درآمد. با قدرت‌یابی نادر و حمله‌های او به متصرفات عثمانی در ایران، ناحیه ماکو مانند بقیه مناطق جنوب رود ارس، در سال ۱۱۴۳ق/۱۷۳۰م، به تصرف او درآمد. مسئله این است: در میانه منازعات ایران و عثمانی در این دوره، ناحیه ماکو چه جایگاهی داشت؟ یافته‌ها نشان می‌دهد حوادث ناحیه ماکو در این دوره، به نحو بارزی از کشمکش‌های ایران و عثمانی تأثیر می‌پذیرفت. ناحیه ماکو در نقطه سرحدی ایران و عثمانی واقع شده بود؛ بنابراین با حمله‌های عثمانی به ایران، این ناحیه به یکی از معابر مهم ورود عثمانی‌ها به خاک ایران تبدیل شد و به حیات اقتصادی و اجتماعی آن آسیب جدی وارد شد. در نبردهای طولانی مدت نادر با عثمانی، این ناحیه وضعیت شکننده‌ای داشت و حاکمیت آن میان دو طرف دست‌به‌دست می‌شد. نادر با واگذاری حکومت این ناحیه به طایفه بیات، موقعیت خود را در این نقطه مرزی تثبیت کرد و این ناحیه با وجود وقفه‌هایی کوتاه‌مدت، در حاکمیت ایران باقی ماند.

واژه‌های کلیدی: قلعه ماکو، سقوط اصفهان، حکومت عثمانی، نادرشاه، جنگ‌های ایران و عثمانی.

* دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول) j.agazadeh@gmail.com

مقدمه

با تشکیل حکومت صفویه، قلعه ماکو در حکم یکی از معابر ارتباطی ایران با شرق آناتولی، برای حکومت صفوی اهمیت ویژه ای پیدا کرد و به تصرف شاه اسماعیل اول درآمد. با آغاز نبردهای ایران و عثمانی در شمال غرب ایران، ناحیه ماکو به مرکزیت قلعه ماکو در میانه و کانون این نبردها قرار گرفت و حاکمیت آن میان دو طرف دست به دست شد. در سال ۹۸۶ق/۱۵۷۸م قلعه ماکو به تصرف عثمانی‌ها درآمد و آنها ایل محمودی را به حکمرانی قلعه ماکو گماشتند (Kirzioğlu, 1976: 318; Kütükoğlu, 1993: 4).

تا سال ۱۰۱۶ق/۱۶۰۷م که شاه عباس اول این قلعه را از وابستگان عثمانی بازپس گرفت، حاکمیت آن در دست آنها بود (ترکمان، ۱۳۸۷: ۱۳۸/۲؛ وحیدقزوینی، ۱۳۸۳: ۱۶۷). با حمله های سلطان مراد چهارم به ایران، قلعه ماکو در سال ۱۰۴۵ق/۱۶۳۵م به تصرف عثمانی درآمد (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۹۹؛ واله قزوینی، ۱۳۸۲: ۲۲۲).

براساس معاهده صلح زهاب (۱۰۴۹ق/۱۶۳۹م)، قلعه ماکو در حکم منطقه بی طرف مرزی تخریب شد (نعیم، ۱۳۸۱: ۴۳۰/۳؛ واله قزوینی، ۱۳۸۲: ۲۷۶)؛ اما ایرانی‌ها با استفاده از مرگ سلطان مراد چهارم (۱۵شوال ۱۰۴۹ق/فوریه ۱۶۴۰م)، این قلعه را دوباره اشغال کردند و سپس بازسازی کردند (Kürtülüş, 2003: 458). در سال نخست سلطنت شاه عباس دوم (۱۰۵۲ق/۱۶۴۲م)، به درخواست طرف عثمانی، این قلعه دوباره تخریب شد (Minorsky, 1993, V.5: 181). در نهایت، ایرانی‌ها با استفاده از شورش که در شرق آناتولی علیه حکومت عثمانی برپا شد، در سال ۱۰۵۶ق/۱۶۴۶م با نقض این معاهده، قلعه ماکو را بازسازی کردند. آنها به اعتراض‌های مکرر عثمانی‌ها به این قضیه ترتیب اثر ندادند و قلعه را به دژی

مستحکم در مرز با عثمانی تبدیل کردند (Celebi, 2012, Cilt2: 259؛ چلبی‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۸۸/۵). عثمانی‌ها تا اواخر حکومت صفوی به این اقدام معترض بودند و در آخرین اعتراض، دری افندی در مأموریتی که به ایران داشت، از بازسازی قلعه ماکو شکایت کرد (احمد دری افندی، ۱۳۶۸: ۸۷).

با سقوط اصفهان (۱۱۳۵ق/۱۷۲۲م)، حمله های عثمانی به ایران آغاز شد و در این میان، قلعه ماکو از نخستین مناطقی بود که به تصرف آنها درآمد و منازعات دیرین ایران و عثمانی بر سر آن تجدید شد. با قدرت‌یابی نادر و پس از آنکه در سال ۱۱۴۳ق/۱۷۳۰م آذربایجان را تصرف کرد، قلعه ماکو نیز به مانند بقیه مناطق واقع در جنوب رود ارس به تصرف ایرانی‌ها درآمد. او طایفه بیات را که از دوره شاه عباس اول تا سقوط اصفهان در قلعه ماکو امارت داشتند، دوباره به حکومت ماکو گماشت.

در این دوره، تحولات ناحیه ماکو به نحو بارزی از جنگ‌های ایران و عثمانی تأثیر می‌گرفت. ناحیه ماکو به علت واقع شدن در نقطه تلاقی مرز ایران و عثمانی، در برابر حمله‌های عثمانی آسیب‌پذیر بود و پس از تصرف ابتدایی آن به دست نادر، به علت منازعات دائمی نادر با عثمانی‌ها در شمال غرب ایران، حاکمیت این ناحیه میان دو طرف دست به دست شد. ناحیه ماکو به علت واقع شدن در خط مقدم منازعات ایران و عثمانی و قرارگرفتن در مسیر لشکرکشی‌های حکومت عثمانی و نیز حضور ایلات وابسته به عثمانی در آنجا به شدت آسیب دید و جمعیت آن کاهش محسوسی یافت.

هدف پژوهش حاضر، بررسی و تحلیل تحولات ناحیه ماکو در سایه منازعات ایران و عثمانی از سقوط اصفهان تا مرگ نادرشاه است. این مقاله درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است: منازعات ایران و

در دوره پس از سقوط اصفهان، کوتاه است (Sultanova, 2002). رائف ایوه‌جان در رساله دکتری با نام ایروان در حاکمیت عثمانی‌ها (۱۷۲۴-۱۷۴۶)، با استناد به مدارک آرشیوی منتشر نشده عثمانی، درباره وضعیت اقتصادی و اجتماعی و جمعیتی ناحیه ماکو در دوره تسلط عثمانی‌ها، داده‌های خام بسیاری ارائه کرده است (Ivecan, 2007).

سقوط اصفهان و حمله‌های عثمانی به شمال غرب ایران و قلعه ماکو

با سقوط اصفهان در ۱۲ محرم ۱۱۳۵ ق/ ۱۷۲۲ م، تهماسب میرزا، فرزند شاه سلطان حسین، در قزوین تاج‌گذاری کرد؛ اما با حمله افغان‌ها به قزوین، او به آذربایجان رفت و در تبریز مستقر شد (اوتر، ۱۳۶۳: ۱۱۲ تا ۱۱۴؛ قزوینی، ۱۳۶۷: ۸۳؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۴۱). هم‌زمان با این تحولات، حمله‌های عثمانی به ایران آغاز شد. پیش‌تر قرارداد زهاب (۱۰۴۹ ق/ ۱۶۳۹ م) صلح طولانی مدتی میان حکومت صفوی و عثمانی برقرار کرده بود؛ اما عثمانی‌ها ضعف تدریجی حکومت و دربار صفویه را با حساسیت دنبال می‌کردند و منتظر اضمحلال و سقوط حکومت صفویه بودند (احمد دری افندی، ۱۳۶۸: ۹۷ و ۹۸). با رسیدن خبر سقوط اصفهان به استانبول، عثمانی‌ها برای حمله به خاک ایران آماده شدند؛ به ویژه آنکه آنها نمی‌خواستند در تصرف ایران از روس‌ها عقب بیفتند (مرندی یکانلو، ۱۳۹۵: ۷۲؛ اوتر، ۱۳۶۳: ۱۱۴).

عثمانی‌ها به دنبال توجیه شرعی این حمله بودند و عبدالله افندی، مفتی اعظم عثمانی، فتوای نقض عهدنامه صلح با ایران را صادر کرد و سرزمین ایران را دارالحر و اهالی آن را مرتد خواند (عبدالله افندی: ۴؛ 131 Nizirali Miihimme Defteri: 190, 23). به دنبال آن، سلطان عثمانی فرمان حمله به قلمرو

عثمانی در شمال غرب ایران، بر وضعیت ناحیه ماکو چه تأثیری گذاشت؟ در پاسخ به این پرسش چنین مفروض است که ناحیه ماکو به علت قرارگرفتن در نقطه مرزی ایران با عثمانی، در منازعات ایران و عثمانی وضعیت شکننده‌ای داشت و حیات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی آن به نحو بارزی از جنگ‌های ایران و عثمانی در این دوره متأثر بود.

پیشینه پژوهش

بررسی تحولات ناحیه ماکو از سقوط اصفهان تا مرگ نادرشاه، در بازشناسی بخشی از منازعات ایران و عثمانی در این دوره و روابط حکمرانان محلی با نادرشاه نقش مهمی دارد؛ اما با وجود این اهمیت، تاکنون پژوهشی در این باره انجام نگرفته و تنها در برخی مطالعه‌ها به این موضوع نگاهی جزئی و گذرا شده است. مهدی دهقانی در مقاله «جایگاه و نقش سیاسی امنیتی قلاع خراسان در دوره افشاریه»، به جایگاه قلعه‌های خراسان در حیات اجتماعی دوره افشار اشاره کرده است. ارزیابی او از روابط نادر با قلعه‌داران شرق کشور در حکم الگویی است که می‌شود برای تحلیل روابط نادر با خوانین مرزنشین ماکو استفاده کرد (دهقانی، ۱۳۹۸).

مدخل ماکو نوشته ولادیمیر مینورسکی (Vladimir Minorsky) در دایره‌المعارف اسلام چاپ لیدن، از جمله پژوهش‌های مهم درباره ناحیه ماکوست. مینورسکی با تکیه بر شنیده‌های خود در مسافرت به ماکو، روایت‌های شفاهی منحصر به فردی از حضور احمد سلطان در اردوی نادر آورده است (Minorsky, 1992). سلطان او در دانشنامه ترک با استناد به اسناد آرشیو ملی جمهوری آذربایجان، درباره خان‌نشین ماکو پس از سقوط نادرشاه مطالب درخوری آورده است؛ اما مطالب او درباره این قلعه

صفویه، از قفقاز تا کرمانشاه را صادر کرد (چلبی‌زاده، ۱۳۸۲: ۶/۶۷ تا ۶۷؛ 28: Ateş, 2001).

در اواخر حکومت صفوی، طایفه بیات به رهبری ابراهیم سلطان^۱ بر ناحیه ماکو حکومت می‌کردند (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۱۹ و ۲۰). کردهای محمودی تابع حکومت عثمانی که از دوره شاه عباس اول برای تسلط بر ناحیه ماکو با طایفه بیات در منازعه بودند، با شنیدن خبر سقوط اصفهان، از خلأ قدرت مرکزی در ایران بهره بردند. آنها از شهر بایزید، در قلمرو عثمانی، حرکت کردند و در رأس نیروی پانصد نفری، به قلعه مرزی ماکو حمله کردند. آنها مدافعان قلعه را که با سقوط پایتخت صفویه روحیه خود را از دست داده بودند، شکست دادند و این قلعه را تصرف کردند (گیلاننتر، ۱۳۷۱: ۱۲۶).

در این گزارش، تاریخ سقوط قلعه ماکو مشخص نیست؛ اما با توجه به اینکه شهر اصفهان در محرم ۱۱۳۵ق به دست افغان‌ها افتاد و نخستین بار در ذی‌قعدة ۱۱۳۵ق از اقدامات شاه تهماسب دوم برای بازپس‌گیری قلعه ماکو سخن به میان آمده است (افشار، ۱۳۷۲: ۴۷۱)، قلعه ماکو باید در فاصله محرم تا ذی‌قعدة ۱۱۳۵ق به دست کردهای محمودی افتاده باشد. در دفتر تحریر ایروان، رهبر قوای ایل محمودی حمله‌کننده به ماکو پدر یونس بیگ معرفی شده است (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996: 34).

شاه تهماسب دوم رسیدن پای عثمانی‌ها به جنوب رود ارس را زنگ خطر بزرگی برای حاکمیت خود می‌دانست؛ بنابراین برای بازپس‌گیری این قلعه تلاش گسترده‌ای انجام داد. او در ذی‌قعدة ۱۱۳۵ق در نامه‌ای به محمدقلی خان سعدلو، بیگلربیگی چخورسعد که قلعه ماکو جزء قلمرو ایالت حکمرانی او بود، تأکید کرد قلعه ماکو را تصرف کند و کردها را از مرزهای ایران دور کند (افشار، ۱۳۷۲: ۴۷۱)؛ اما با

تسلط افغان‌ها بر بخش بزرگی از قلمرو صفویه و ضعف شاه تهماسب، رابطه حکمرانان ایالتی با شاه صفوی سست شده بود و آنها فرمان‌های او را با اکره می‌پذیرفتند. بنابراین محمدقلی خان به این دستور ترتیب اثر نداد (ایروانی، ۱۳۹۳: ۹۱). سرانجام با عزیمت اردوی شاه تهماسب به نخجوان و دستورهای مکرر او به حکام ایروان و نخجوان و چورس (افشار، ۱۳۷۲: ۴۷۱ تا ۴۷۴)، ۵ هزار مرد جنگی گرد آمدند و برای بازپس‌گیری قلعه ماکو روانه شدند. این لشکر و عملکرد آنها نشانه آشکار دیگری از فساد و انحطاط نظامی ایران در این برهه است.

زمانی که این لشکریان بی‌انگیزه به قلعه ماکو نزدیک شدند، کردهای مسلط بر ماکو به استقبال آنها رفتند و با استفاده از اصل غافل‌گیری، بسیاری از آنها را کشتند و بقیه راه فرار در پیش گرفتند (گیلاننتر، ۱۳۷۱: ۱۲۶). واکنش منفعلانه شاه تهماسب به این واقعه، رهبری ضعیف او را در جامعه بحران‌زده ایران آشکارتر کرد. او اندیشه تصرف قلعه ماکو را از سر بیرون کرد و برآن شد فرمانده آن سپاه را گردن بزند؛ ولی او مالی عظیم به شاه بخشید و جان خود را نجات داد (گیلاننتر، ۱۳۷۱: ۱۲۶ و ۱۲۷).

پس از اینکه ایلات و حکام مرزی عثمانی موفقیت‌هایی در حمله به مناطق سرحدی ایران، از جمله قلعه ماکو، به دست آوردند، عثمانی‌ها یورش همه‌جانبه‌ای را به خاک ایران آغاز کردند. در این اوضاع، امرای محمودی پس از تصرف قلعه ماکو، در مرزهای ایران جای پای محکمی برای خود دست‌وپا کردند و در فتح دیگر شهرهای ایران، نقش مؤثری ایفا کردند. محمودپاشا حاکم بایزید و خلیل‌بیگ حاکم الشکرت و سایر امرای کرد از همراهان عثمانی‌ها در محاصره و فتح قلعه ایروان در محرم ۱۱۳۷ق/اکتبر ۱۷۲۴م بودند (مصطفی‌آغا، ۱۳۹۴:

۶۲؛ ایروانی، ۱۳۹۳: ۴۸؛ ۳۰ (Ateş, 2001).

عثمانی‌ها همین کردها را مأمور فتح نخجوان کردند و این شهر را تصرف کردند (مصطفی آغا، ۱۳۹۴: ۶۵). عثمانی‌ها به‌مرور، بقیه شهرهای آذربایجان از جمله تبریز را تصرف کردند (Subhi Mehmet Efendi, 2007: 133-125؛ حزین لاهیجی، ۱۸۳۱: ۱۵۳ و ۱۵۴).

شاه تهماسب حدود دو سال در برابر عثمانی‌ها جنگید و چون کاری از پیش نبرد، عازم تهران شد. او در این شهر با حمله افغان‌ها مواجه شد و به مازندران فرار کرد. به این ترتیب، موانع تسلط عثمانی‌ها بر شمال غرب ایران از بین رفت (اوتر، ۱۳۶۳: ۱۱۷؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۴۲ و ۱۴۳). در این میان، روس‌ها نیز برخی مناطق ایران را به تصرف درآوردند (باکیخانوف، ۱۹۷۰: ۱۴۱). این دو قدرت برای جلوگیری از ایجاد تنش در متصرفات خود در خاک ایران، در ۲۴ ژوئن ۱۷۲۴ در عهدنامه‌ای، این مناطق را بین خود تقسیم کردند و شهرهای تبریز، نخجوان، خوی، چورس، سلماس، ماکو و اردوباد به دولت عثمانی واگذار شد (چلبی‌زاده، ۱۲۸۲: ۱۶۴/۶ و ۱۶۵؛ ملک‌م، ۱۳۸۰: ۴۵۳ و ۴۵۴؛ ریاحی، ۱۳۷۸: ۵۹ و ۶۰). از این زمان تا حمله‌های نادر به آذربایجان و شکست عثمانی، ناحیه ماکو در تصرف عثمانی قرار داشت.

وضعیت ناحیه ماکو در قلمرو عثمانی

در سیستم اداری حکومت عثمانی، ناحیه ماکو به مرکزیت قلعه ماکو در حکم سنجاچی^۲ تابع ایالت ایروان شد (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Aliyev ve Hasnov, 2007: 12؛ 1996: 33؛ Qarayev, 2010: 198). در این دوره، ماکو از نظر سیاسی اوضاع آشفته‌ای داشت و امرای ایل محمودی

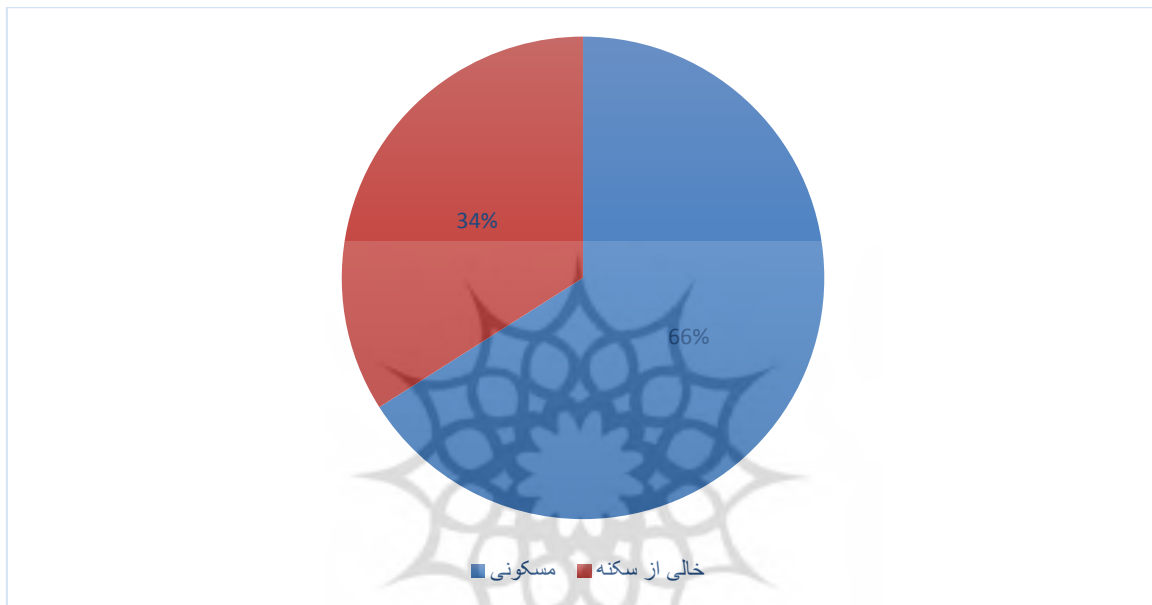
فاتح این ناحیه، برای حکومت بر آن، در رقابت دائم با یکدیگر بودند. براساس دفاتر تحریر عثمانی، پدر شخصی به نام یونس‌بیگ در سال ۱۱۳۵ق/۱۷۲۲م قلعه ماکو را از تصرف ایرانی‌ها خارج کرده بود؛ به این علت، این ناحیه به نام «یورتلوق و اوجاقلیق»^۳ به او واگذار شده بود؛ اما موقعیت طبیعی و سوق‌الجیشی این قلعه و ثروت این ناحیه باعث شد دیگر امرای محمودی برای حاکمیت بر آن در تکاپو باشند؛ همچنین تسلط بر این ناحیه که حد واسط سرزمین‌های ایرانی با عثمانی بود، فرصت غارت مناطق ایرانی را که در تصرف عثمانی بود، در اختیار حاکمان آن قرار می‌داد.

در سال ۱۱۳۸ق/۱۷۲۵م، حاکم بایزید از نفوذ خود در دربار عثمانی بهره برد و حکومت قلعه ماکو را در حکم یورتلوق و اوجاقلیق برای پسرش، عبدالفتاح‌بیگ، گرفت. این وضعیت نیز چندان پایدار نماند و در سال ۱۱۴۱ق/۱۷۲۸م، اوجاقلیق این ناحیه لغو شد و به لیست مقاطعه ایالت ایروان وارد شد؛ اما یونس‌بیگ که پدر او در زمان سقوط اصفهان قلعه ماکو را تصرف کرده بود، دوباره اعتماد سران حکومت عثمانی را جلب کرد و در سال ۱۱۴۳ق/۱۷۳۰م ناحیه ماکو از لیست خاصه سلطان خارج شد و در ازای پرداخت سالانه پنج کیسه آقچه (ağça)^۴ به خزانه حکومت مرکزی، در حکم یورتلوق و اوجاقلیق به او داده شد (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996: 34-35؛ Özgüdenli, 2003: 91).

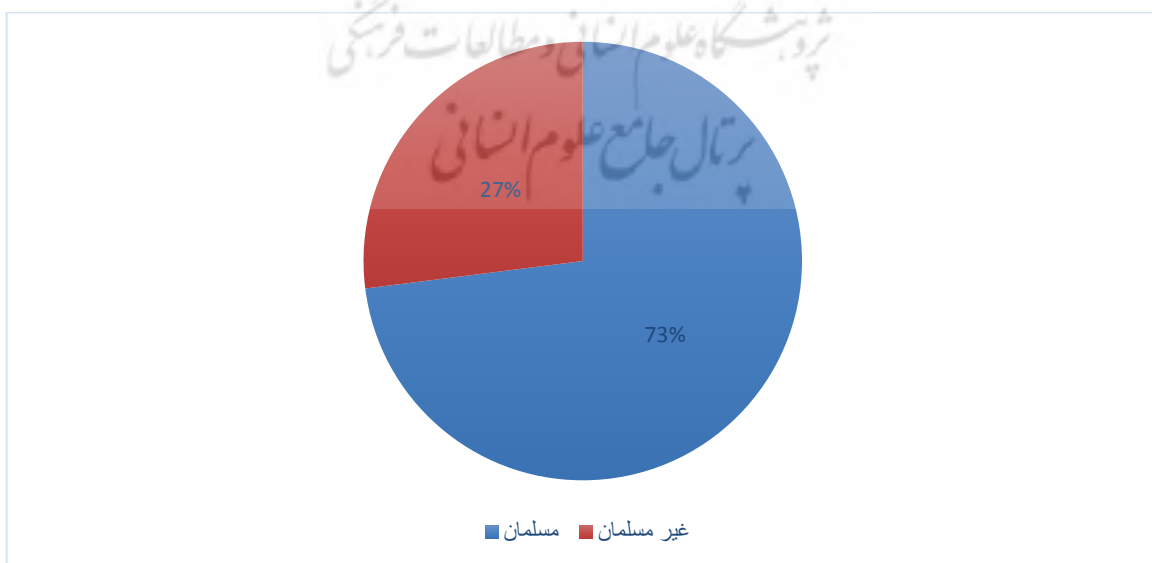
در دوره تسلط عثمانی، ناحیه ماکو متشکل از ۸۵ روستا به مرکزیت قلعه ماکو بود. در جنگ‌های این دوره و به علت سیاست‌های ایل محمودی، بخش بزرگی از روستایی‌ها فرار کردند یا کشته شدند؛ در نتیجه، در تمام ناحیه ماکو حدود سی روستا از سکنه خالی شد (Ivecan, 2007: 120).

بود. قلعهٔ ماکو دومین مکان پرجمعیت این ناحیه بود که متشکل از ۷۹ خانوار بود. تمام ساکنان داخل قلعه مسلمان بودند. در این ناحیه، تنها در هفت روستا غیرمسلمانان ساکن بودند و از این تعداد، شش روستا به طور کامل غیرمسلمان بودند و در یک روستا مسلمانان و غیرمسلمانان به صورت مشترک و در کنار هم زندگی می‌کردند (Ivecan, 2007:120; Memmedova, 2014: 11).

Memmedova, 2014: 11). قلعهٔ ماکو به همراه ۵۵ روستای ساکن، حدود ۸۹۹ خانوار داشتند. از این تعداد، ۶۵۸ خانوار مسلمان و ۲۴۱ خانوار غیرمسلمان و ارمنی بودند. براساس آمار ذکرشده، جمعیت ناحیهٔ ماکو ۴هزار و ۵۲۵ نفر بود. از این تعداد، ۳هزار و ۳۱۱ نفر مسلمان و هزار و ۲۱۴ نفر غیرمسلمان بودند. پرجمعیت‌ترین محل این ناحیه، روستایی غیرمسلمان‌نشین بود که از ۱۰۴ خانوار تشکیل شده

شکل ۱: وضعیت سکونت روستاهای ناحیهٔ ماکو.

شکل ۲: ترکیب دینی جمعیت ناحیهٔ ماکو.

هنوز بیشتر مناطق آذربایجان را ایرانی‌ها اداره می‌کردند. در نتیجه حمله عثمانی‌ها، مردمان این ناحیه به ویژه طایفه بیات که حکومت این ناحیه را برعهده داشتند، به مناطق داخلی ایران فرار کردند.

۲. با تسلط عثمانی بر شمال غرب ایران، ناحیه ماکو به علت واقع شدن در مرز ایران با عثمانی به مسیر عبور لشکریان عثمانی و متحدان ایلی آنها تبدیل شد؛ بنابراین به شدت آسیب دید و در این لشکرکشی‌ها بخشی از مردمان آن کشته شدند. از طرفی، عثمانی‌ها در حمله‌های خود به ایران برخی شهرها و روستاها را تخریب می‌کردند و حتی گاه مردمانش را می‌کشتند (اشتهاردی: ۳۲؛ چلبی‌زاده، ۱۲۸۲: ۱۲۹/۶؛ ایروانی، ۱۳۹۳: ۶۶). این اتفاق در ناحیه ماکو هم ممکن بود رخ دهد.

۳. تصرف‌کنندگان این قلعه و افرادی که حکومت عثمانی به اداره این ناحیه گماشته بود، خاستگاه ایلی داشتند. خوی غارتگری ایل محمودی نیز در کاهش جمعیت ناحیه ماکو تأثیر داشت.

تسلط عثمانی بر بخش‌هایی از خاک ایران، عامل ایجاد بحران اقتصادی در این مناطق شد. از حیات اقتصادی ناحیه ماکو در اواخر دوره صفوی اطلاعاتی در دست نیست تا با داده‌های دوره تسلط عثمانی مقایسه شود؛ اما تصریح منابع عثمانی به کاهش جمعیت و خالی شدن روستاها و ویرانی مزارع ماکو در دوره تسلط عثمانی نشان می‌دهد اقتصاد این ناحیه، در مقایسه با اواخر دوره صفوی، دچار افول شده بود. عثمانی‌ها با سیستم مالیاتی دقیقی که داشتند، تمام فعالیت‌های اقتصادی مردم ناحیه ماکو را که بر محور کشاورزی و دامداری بود، با جزئیات کامل شناسایی کردند؛ سپس بر آن مالیات وضع کردند.

در این دوره، محصولات کشاورزی به دست آمده از ناحیه تنوع خوبی داشت. محصولات غلات ناحیه

از مقایسه این آمار با داده‌های دوره صفوی، روشن می‌شود در جمعیت ناحیه ماکو کاهش درخور توجهی ایجاد شده است. در دوره شاه عباس اول، ۱۵۰ خانوار از ایل بیات در داخل قلعه ماکو ساکن شدند؛ در نتیجه، این قلعه دست کم ۱۵۰ خانوار داشت (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۵۳ و ۵۴؛ عزیزالسلطان، ۱۳۷۶: ۳۲۸۷/۴ و ۳۲۸۷/۴). براساس ادعای چلبی، در سال ۱۰۵۶/ق ۱۶۴۶م حدود هفتصد خانه در داخل قلعه ماکو قرار داشت؛ اما به علت تخریب این قلعه در سال ۱۰۴۹/ق ۱۶۳۹م و کوچ ساکنان آن، خانه‌ها چندان آباد نبودند (Evlıya Çelebi, 2012, 1cilt: 259-260). این گزارش نشان‌دهنده آبادی قلعه ماکو و سکونت جمعیت چشمگیری در آنجا در زمان پیش از تخریب است.

گزارش اسناد عثمانی از سکونت ۷۹ خانوار در داخل قلعه ماکو، از کاهش شدید جمعیت ساکن قلعه ماکو حکایت می‌کند؛ همچنین چنین کاهش جمعیتی در کل ناحیه اتفاق افتاده بود. منابع عثمانی به کاهش جمعیت ناحیه ماکو و خالی شدن روستاها و ویرانی مزارع در این دوره اشاره می‌کنند (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996: 34). در این دوره، عوامل متعددی باعث کاهش جمعیت ناحیه ماکو شد. این عوامل عبارت‌اند از:

۱. فرار مردم این ناحیه با حمله‌های عثمانی، نخستین و مهم‌ترین عامل کاهش جمعیت این منطقه بود. نظیر همین اتفاق در دوره صفوی هم رخ داده بود؛ به نحوی که با حمله‌های عثمانی به شمال غرب ایران، بسیاری از مردم این مناطق به قسمت‌های داخلی ایران فرار می‌کردند (ترکمان، ۱۳۸۷: ۲۳۱/۱؛ Kirzioğlu, 1976: 438). ناحیه ماکو جزء نخستین سرزمین‌هایی بود که عثمانی‌ها تصرف کردند؛ بنابراین در دوره‌ای که این ناحیه به دست عثمانی‌ها افتاد،

ماکو شامل گندم، جو، مخلوط (Mahlût)،^۵ دگرک (Degrek)^۶ و ارزن بود. از محصول گندم به دست آمده در ناحیهٔ ماکو، ۲ هزار و ۶ کیلو عشر^۷ در حکم مالیات گرفته می‌شد که ارزش اقتصادی آن ۶۰ هزار و ۱۸۰ آقچه بود. به علت وجود احشام فراوان در ناحیهٔ ماکو و تأمین خوراک دام، بیشتر زمین‌های زراعی ناحیه به کشت محصول جو اختصاص یافته بود و در مقایسه با گندم، جو بیشتر به عمل می‌آمد و از این محصول، ۲ هزار و ۳۰۸ کیلو عشر گرفته می‌شد؛ اما به علت قیمت کم جو، در مقایسه با گندم، ارزش اقتصادی مالیات گرفته شده از جو کمتر از گندم و ۴۶ هزار و ۱۶۰ آقچه بود؛ همچنین به علت اوضاع وخیم اقتصادی و قیمت کم جو، بسیاری از خانواده‌ها از نان جو ارزتزاقت می‌کردند.

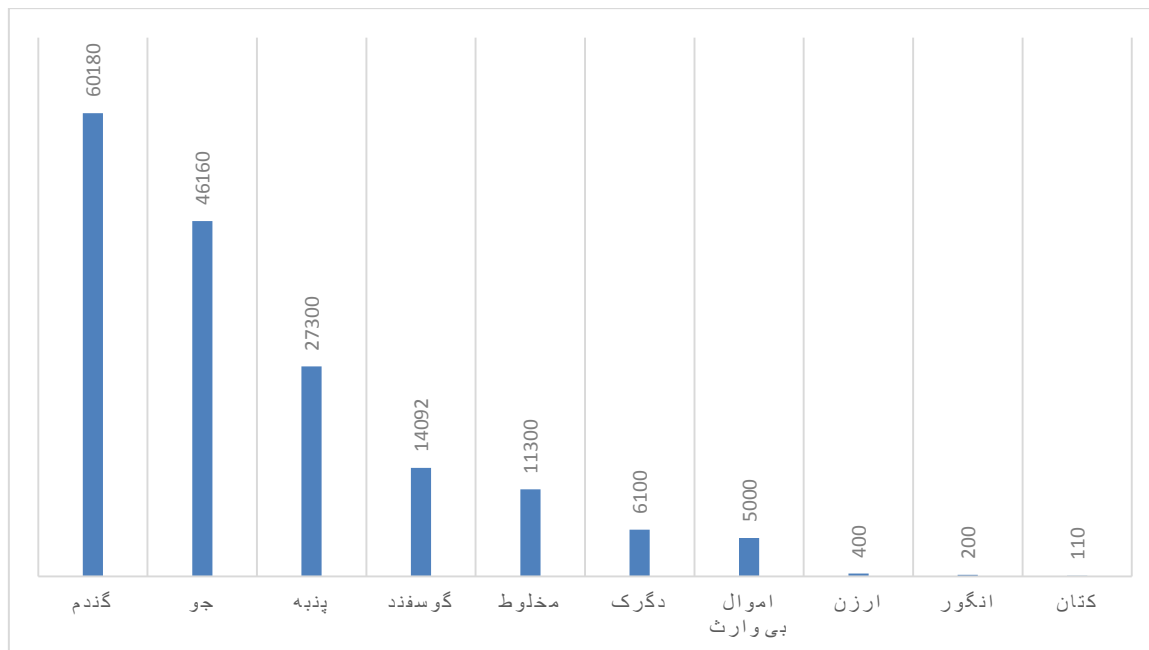
بخش وسیعی از زمین‌های کشاورزی ناحیه به کشت این دو محصول اختصاص داشت و گندم و جو به دست آمده به مصرف انسان و دام می‌رسید. در میان محصولات غلات کشت شده در ناحیهٔ ماکو، مخلوط در رتبهٔ سوم بود. عشر به دست آمده از آن ۵۶۵ کیلو بود. ارزش مادی آن ۱۱ هزار و ۳۰۰ آقچه بود. از کل ناحیهٔ ماکو ۶۱ کیلو عشر دگرک به دست می‌آمد و ارزش مادی آن ۶ هزار و ۱۰۰ آقچه بود. از سه روستای منطقه که ارزن در آن کشت می‌شد، تنها ۲۰ کیلو عشر گرفته شده است و ارزش اقتصادی آن ۴۰۰ آقچه بود. درآمد مالیاتی عثمانی‌ها از محصولات غلات ناحیهٔ ماکو ۱۲۴ هزار و ۱۴۰ آقچه بود (Ivecan, 2007: 185).

محصولات کشاورزی این ناحیه به غلات

منحصر نمی‌شد. در ناحیهٔ ماکو از کل ۵۵ روستای دارای سکونت، اهالی ۱۹ روستا به کشت پنبه مشغول بودند. از کل پنبهٔ ناحیه، ۳۶۵ کیلو عشر به دست می‌آمد. ارزش اقتصادی آن رقم درخور توجه ۲۷ هزار و ۳۰۰ آقچه بود. زراعت انگور تنها در قلعهٔ ماکو رایج بود. در قلعهٔ ماکو از قبل انگور، ۲۰۰ عشریه باغ گرفته می‌شد؛ همچنین در ناحیهٔ ماکو در سه منطقه به صورت محدود کتان کشت می‌شد و ارزش اقتصادی عشر پرداختی آن تنها ۱۱۰ آقچه بود. با تسلط عثمانی‌ها و کاهش جمعیت روستائین، به جمعیت کوچندهٔ دامدار ناحیه افزوده شد و از دامداران این ناحیه ۱۴ هزار و ۹۲ آقچه، در حکم مالیات گوسفند، گرفته می‌شد (Ivecan, 2007: 206,210, 214).

مرگ و فرار بسیاری از مردمان ناحیهٔ ماکو یکی از نتایج تصرف بخش‌هایی از خاک ایران توسط عثمانی‌ها بود. این مسئله باعث شد بسیاری از روستاها از سکنه خالی شوند؛ به علاوه منبع درآمد مهمی برای عثمانی‌ها ایجاد شد و مالیات دریافتی آنها از فروش اموال بی‌وارث به حدود ۵ هزار آقچه رسید (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996: 32).

مالیات پرداختی از طرف ساکنان مرکز ناحیه، یعنی قلعهٔ ماکو، ۴۲ هزار آقچه ذکر شده است (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996: 30). در عین حال درآمد مالیاتی عثمانی‌ها از کل ناحیهٔ ماکو که به تفکیک هر روستا و قصبه ذکر شده است، در مجموع ۲۸۳ هزار و ۱۶۵ آقچه بود (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996: 32-33).

شکل ۳: عواید مالیاتی عثمانی‌ها از ناحیه ماکو.

نادر و آزادسازی مناطق شمال غرب ایران و ناحیه

ماکو

با اتحاد نادر و شاه تهماسب دوم، زمینه برای اخراج مهاجمان از خاک ایران فراهم شد. نادر پس از شکست دادن افغان‌ها و بازپس‌گیری اصفهان، برای تصرف آذربایجان و اخراج عثمانی‌ها تلاش گسترده‌ای را آغاز کرد. او در سال ۱۱۴۳ق/۱۷۳۰م تبریز را بازپس گرفت و با فرار عثمانی‌ها، شهرهای جنوب رود ارس تسلیم نادر شدند (Abdi Paşa, 1943: 26-27؛ کشمیری، ۱۹۷۰: ۱۳؛ هنوی، ۱۳۸۳: ۵۵).

با این لشکرکشی، قلعه ماکو نیز پس از هشت سال دوباره به تصرف ایرانی‌ها درآمد؛ زیرا تصریح منابع به اعاده حاکمیت ایرانی‌ها بر همه مناطق واقع در جنوب رود ارس، قلعه ماکو را نیز شامل می‌شود؛ همچنین مقایسه وضعیت قلعه ماکو در مرز عثمانی با شهر مرزی خوی امکان‌پذیر است؛ چون با تصرف تبریز، عثمانی‌ها خوی را تخلیه کردند و نادر یکی از خوانین قدیمی این شهر را به حکومت آنجا گماشت

(اشتهاردی: ۳۳؛ ریاحی، ۱۳۷۸: ۱۳۷).

با عقب‌نشینی عثمانی یونس‌بیگ محمودی، حکمران قلعه ماکو، توان مقابله با قشون ایران را نداشت؛ بنابراین به همراه هم‌ایلی‌های خود از قلعه و ناحیه ماکو فرار کرد. نادر در راستای احیای قدرت خوانین محلی حاکم بر آذربایجان و به علت اهمیت دفاعی قلعه ماکو در مجاورت مرزهای عثمانی، ابراهیم سلطان بیات را که پیش از حمله‌های عثمانی حاکم قلعه ماکو بود و خاندان او برای دهه‌های طولانی از حاکمیت ایران در این نقطه از کشور پاسداری کرده بودند، به حکمرانی ناحیه ماکو منصوب کرد. این نصب در ازای پرداخت مالیات و تأمین نیروی نظامی بود (Sultanova, 2002, V.7: 169).

نادر با واگذاری قلعه ماکو به طایفه بیات، از نیرو و تجربه دفاعی آنها در اداره قلمرو و حراست از مرزها بهره برد. در این مقطع، حدود قلمرو نادر در شمال غرب ایران به این قلعه ختم می‌شد و استحکامات قلعه ماکو و ساکنان آن مانعی در برابر

حمله‌های عثمانی و متحدان ایلی آنها بود.

در نتیجه رقابت شاه تهماسب با نادر، دستاورد نظامی او در آذربایجان از بین رفت. شاه تهماسب در سال ۱۱۴۴ق/۱۷۳۱م به متصرفات عثمانی در شمال رود ارس حمله برد؛ اما در برابر آنها شکست خورد و عثمانی‌ها دوباره بر مناطق جنوب رود ارس، از جمله ناحیه ماکو، دست یافتند (هنوی، ۱۳۸۳: ۵۵ تا ۵۸؛ رستم‌الحکما، ۱۳۸۸: ۱۹۹ و ۲۰۰؛ تهرانی، ۱۳۶۹: ۳۳ تا ۳۷). به دنبال این شکست، شاه تهماسب قراردادی با حکومت عثمانی امضا کرد که بر اساس آن، مقرر شد شمال رود ارس در اختیار عثمانی و جنوب آن در اختیار ایران باشد (استرآبادی، ۱۳۸۷: ۲۹۳ و ۲۹۴؛ هنوی، ۱۳۸۳: ۸۳؛ اوتر، ۱۳۶۳: ۱۲۸ و ۱۲۹).

با وجود اعتراض نادر به این قرارداد، عثمانی‌ها برای واداشتن او به پذیرفتن این معاهده، سرزمین‌های واقع در جنوب رود ارس، از جمله ناحیه ماکو را تخلیه کردند و قوای خود را در شمال رود ارس مستقر کردند؛ سپس قلاع و استحکامات این منطقه را تقویت کردند (Abdi Paşa, 1943: 6). این شکست و صلح‌نامه خفت‌بار، مشروعیت شاه تهماسب را به شکل بارزی کاهش داد و موازنه قدرت را به نفع نادر تغییر داد. نادر از این موقعیت بهره برد و در ربیع‌الاول ۱۱۴۵ق/۱۷۳۲م شاه تهماسب را از سلطنت خلع کرد و فرزند هشت‌ماهه او را با نام شاه عباس سوم به سلطنت رساند و خود نیز با لقب نایب‌السلطنه همه‌کاره کشور شد (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۵۸ و ۱۵۹؛ حزین لاهیجی، ۱۳۳۱: ۲۰۳).

در سال ۱۱۴۵ق/۱۷۳۲م و با حمله نادر به بغداد، عثمانی‌ها از فرصت استفاده کردند و به آذربایجان حمله ور شدند و تبریز و بخش‌هایی از شمال غرب کشور را تصرف کردند (استرآبادی، ۱۳۸۷: الف: ۲۳۱؛ مروی، ۱۳۶۹: ۱/۳۱۲ و ۳۱۳). قلعه ماکو از جمله

مناطق بود که به آن حمله شد؛ اما مدافعان قلعه با استفاده از موقعیت طبیعی و دیوارهای مستحکم دژ در برابر مهاجمان مقاومت کردند و تسلیم نشدند (لارودی، ۱۳۸۸: ۹۴). در سال ۱۱۴۶ق/۱۷۳۳م به دنبال شکست و قتل توپال عثمان‌پاشا به دست نادر، نیروهای حمله‌کننده به آذربایجان، از جمله محاصره‌کنندگان قلعه ماکو، به خاک عثمانی عقب‌نشینی کردند و قلعه ماکو از محاصره خارج شد (استرآبادی، ۱۳۸۷: الف: ۲۴۳؛ مینورسکی، ۱۳۸۶: ۱۰۵؛ لاکهارت، ۱۳۳۱: ۱۰۶ و ۱۰۷).

روابط نادر با خوانین ماکو

در سال ۱۱۴۸ق/۱۷۳۵م، نادر عازم قفقاز شد تا حاکمیت ایران بر این منطقه را احیا کند. شهرهای این منطقه یکی پس از دیگری به تصرف قوای ایران درآمد. در این اوضاع، نادر پس از بیرون‌کردن اشغالگران و تصرف قلمرو سرزمینی ایران دوره صفوی، در دشت مغان به تخت سلطنت نشست (استرآبادی، ۱۳۸۷: ۳۶۸ تا ۳۸۰؛ مرعشی حسینی، ۱۳۲۸: ۸۳؛ تهرانی، ۱۳۶۹: ۴۳ تا ۴۵). در اجتماع مغان، حکام و نمایندگان شهرها و بزرگان و اعیان کشور و نیز رؤسای ایلات حضور یافتند و با نادر بیعت کردند. با توجه به اهمیتی که ماکو، در مجاورت مرزهای ایران و عثمانی، برای نادر و مشاورانش داشت، از خوانین بیات هم برای شرکت در این مراسم دعوت شد. ابراهیم سلطان نیز به نمایندگی از آنها در اجتماع مغان شرکت کرد (گاتوغی گوس، ۱۳۳۰: ۱۸).

با به سلطنت رسیدن نادرشاه و عزیمت او به هند و در نتیجه دور شدن او از مرزهای شمال غرب ایران، فشار حکومت نادر بر خوانین و حکام این منطقه کاهش یافت. بازگشت نادر به ایران و تصمیم او برای حمله به قفقاز برای تنبیه لزگی‌ها، موقعیتی وخیمی

آذربایجان و گرفتن اموال آنها در اردبیل (مروی، ۱۳۶۹: ۸۴۱/۲) ریشه داشت.

۲. حکام و خوانین ایرانی مجاور مرزهای عثمانی برای حفظ جایگاه خود در میانه منازعه دو قدرت، جز ارتباط با دو طرف چاره ای نداشتند. قرارگرفتن قلعه ماکو در مجاورت مرزهای عثمانی و روابط پنهانی طایفه بیات با حکام مرزی عثمانی، پذیرش سیطره نادر را مانع می شد (درویش پاشا، ۱۳۹۷: ۱۴۲). روند سرکشی خوانین ماکو در برابر نادر طولانی نشد؛ به ویژه آنکه نادر پس از نبردهای بی فرجام در داغستان از سال ۱۰۵۴ تا ۱۰۵۶ ق/۱۷۴۱ تا ۱۷۴۳ م، دوباره به فکر نبرد با عثمانی افتاد؛ پس به مرزهای شمال غرب ایران و ناحیه ماکو نزدیک شد. نادر پس از بازگشت از داغستان به تبریز وارد شد و سخت گیری و خشونت در برابر حکام و خوانین آذربایجان را به حد اعلی رسانید و بیشتر آنها را تنبیه کرد و سپس اموالشان را مصادره کرد (مروی، ۱۳۶۹: ۸۷۰/۲).

در همین زمان، سال ۱۰۵۶ و ۱۰۵۷ ق/۱۷۴۳ و ۱۷۴۴ م، خوانین دنبلی حاکم بر خوی به علت فشارهای مالیاتی نادر شورش کردند و با پناهندگی به خاک عثمانی، زمینه ساز حمله ترکها به مناطق شمال غرب ایران شدند. نادر به این حوادث واکنش سختی نشان داد و قوای اعزامی او شورشیان و قوای عثمانی را شکست دادند (مروی، ۱۳۶۹: ۹۹۹/۳ تا ۱۰۰۵؛ ریاحی، ۱۳۷۸: ۱۳۸ تا ۱۴۱). پس از این وقایع، نادر در سال ۱۰۵۷ ق/۱۷۴۴ م برای حمله به عثمانی به قارص رفت (استرآبادی، ۱۳۸۷ الف: ۴۴۴ تا ۴۴۶؛ مروی، ۱۳۶۹: ۱۰۴۴ تا ۱۰۴۶؛ اکس وورتی، ۱۳۸۸: ۴۳۱).

سیاست خشن او در برابر حکام آذربایجان و خوانین متمرد خوی که در همسایگی ماکو حکمرانی داشتند و همچنین نزدیک شدن او به ناحیه ماکو باعث ترس و وحشت خوانین ماکو شد. آنها آینده

برای حکام آذربایجان رقم زد. نادر در سال ۱۱۵۴ ق/۱۷۴۱ م، در مسیر حرکت به سمت داغستان، در اردبیل اردو زد و برای تجهیز لشکر خود، «جمع» حکام و خوانین آذربایجان را به اردو فراخواند و چند نفر از آنها را به قتل رسانید؛ سپس اموال آنها را مصادره کرد (مروی، ۱۳۶۹: ۸۴۱/۲).

مروی اسامی حکامی را که به اردوی نادر احضار شدند، ذکر نکرده است؛ اما استفاده از کلمه «جمع»، حاکم قلعه ماکو را نیز شامل می شود؛ زیرا علتی بر استناکردن حاکم ماکو از این مأموریت وجود نداشت. براساس روایت افتخاری بیات، نادر به ابراهیم سلطان، حاکم ماکو، دستور داد ۱۵۰ سوار برای خدمت در قشون او اعزام کند (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۲۱).

با فراخوان نادر، بیشتر حکام و خوانین آذربایجان در رکاب او در اردبیل حاضر شدند؛ اما طایفه بیات ساکن ماکو سرکشی و تمرد کردند و در اردوی نادر حاضر نشدند. افتخاری بیات علت این مخالفت را استحکام قلعه ماکو بیان کرده است (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۲۱). استواری دژ ماکو دلیل محکمی برای مخالفت با درخواست نادر نبود؛ به ویژه آنکه پس از تسلط عثمانی بر شمال غرب ایران، خوانین بیات حکمرانی مجدد بر این قلعه را مدیون نادر بودند؛ بنابراین این مسئله علت های دیگری داشته است که عبارت بودند از:

۱. دوری طولانی مدت نادر از ایران و لشکرکشی او به هند و همچنین قتل ابراهیم خان، برادر نادر و حکمران آذربایجان، به دست لزگی ها باعث شده بود از اقتدار حکومت نادری در آذربایجان کاسته شود؛ پس زمینه خودسری در بین حکام این منطقه، از جمله بیات های ماکو، افزایش یافت. به نظر می رسد سیاست های گریز از مرکز این خوانین در زمان دوری نادر از ایران، در تنبیه برخی از حکام و خوانین

نادر به علت آماده‌شدن برای نبرد با عثمانی، تمایل نداشت توان نظامی خود را در سرکوب شورش داخلی کاهش دهد؛ بنابراین اطاعت با تأخیر بیات‌های ماکو را پذیرفت.

۲. استحکامات قلعه ماکو که در سال ۱۰۱۴ق/ ۱۶۰۵م، شاه عباس اول را در فتح آنجا ناکام گذاشت (ترکمان، ۱۳۸۷: ۶۸۸/۲؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۷۸۴؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۶۲)، این استعداد را داشت در برابر نادر هم، هرچند کوتاه، مقاومت کند؛ به ویژه که ابراهیم سلطان، حکمران قلعه ماکو، احتیاط کرده و خود در قلعه مانده و فرزندش را به اردوی نادر فرستاده بود. استحکامات این قلعه و دوراندیشی و تدابیر محتاطانه خوانین ماکو باعث رفتار ملایم نادر با آنها شد.

۳. نادر گاه برای آنکه قلعه‌داران مناطق سوق‌الجیشی را متحد خود کند، باوجود شورش چندباره آنها، سخت‌گیری و سرکوب‌چندانی انجام نمی‌داد (دهقانی، ۱۳۹۸: ۷۲). او نظیر چنین سیاستی را در ماکو هم پیش گرفت و برای آنکه قلعه‌داران ماکو را متحد خود کند، باوجود نافرمانی آنها، سخت‌گیری نشان نداد. او با در پیش گرفتن سیاست بخشش و مدارا، علاوه بر پیوستن و جلب وفاداری خوانین ماکو، پایگاه امن و مستحکمی در مرز عثمانی برای حکومت خود ایجاد کرد. قلعه ماکو برای جلوگیری از تهاجم ایلات طرفدار عثمانی اهمیت داشت و در برابر تهاجم عثمانی سد مستحکمی محسوب می‌شد.

تعداد سوارانی که نادر از خوانین ماکو برای خدمت در قشون خود درخواست کرد، یکصد و پنجاه سوار بود. این رقم براساس تعداد سوارانی است که این خوانین در دوره صفوی به خدمت اعزام می‌کردند (میرزاسمیعا، ۱۳۷۸: ۷۶). بنابراین گزارش منابع تاریخ‌نگاری ماکو از اعزام یکصد یا دویست سوار به اردوی نادر دقیق نیست (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۲۱؛

خطرناکی برای خود پیش‌بینی کردند. احمدبیگ، پسر ابراهیم‌سلطان حکمران ماکو، با بیان اینکه نادر پادشاه قدرتمندی است و کشورهای متعددی را به اطاعت از خود وادار کرده است، دلگرمی طایفه بیات را به مقاومت در برابر محاصره احتمالی قلعه ماکو توسط نادر زیر سؤال برد. او اعلام کرد حتی اگر قوای نادر موفق نشوند قلعه ماکو را تصرف کنند، محاصره طولانی‌مدت این دژ باعث از بین رفتن اموال و دواب و از گرسنگی تلف‌شدن محصوران خواهد شد. او با این استدلال طایفه خود را به اطاعت از نادر متقاعد کرد و خود در رأس یکصد سوار، در قارص وارد اردوی نادر شد (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۲۱).

احمدبیگ در اردوی نادر به‌خوبی پذیرفته شد و نادرشاه پس از مدتی «منصب سلطانی و ریاست پیشخانه‌گری اردو و خیام‌خانه»^۸ را به او عطا کرد؛ سپس او را جزء ملازمان لشکر خود قرار داد (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۲۱). مینورسکی نیز به خدمت احمدسلطان به نادر، در اواخر زندگی شاه افشار، اشاره کرده است (Minorsky, 1993, V.5:182).

چشم‌پوشی نادر از تمرد چندساله خوانین ماکو عجیب است و با سخت‌گیری او با دیگر حکمرانان آذربایجان منافات دارد. به نظر می‌رسد نادر در برخورد با این خوانین ملاحظه چند مسئله را می‌کرد:

۱. موقعیت ویژه ماکو در مرز دو قدرت باعث بهره‌گیری حکام آنجا از این موقعیت، برای چانه‌زنی در برابر حکومت مرکزی ایران می‌شد. با توجه به قرارگرفتن ماکو در مجاورت مرز عثمانی و روابطی که بین طایفه بیات، حاکم بر این ناحیه، با حکام مرزی عثمانی وجود داشت، اگر نادر فشار بر خوانین ماکو را افزایش می‌داد، زمینه‌ساز شورش آنها در این ناحیه می‌شد؛ حتی شاید باعث التجاء آنها به عثمانی نیز می‌شد. نظیر کاری که خوانین خوی انجام دادند.

نصرت ماکویی، ۱۳۷۳: ۸).

قتل نادر و بهره‌برداری خوانین ماکو از این واقعه

با پایان جنگ‌های خارجی، سخت‌گیری نادر بر مردم ایران بیش‌ازپیش افزایش یافت. او در اواخر عمر فشار تحمل‌ناپذیری بر مردم و حکام و زیردستان خود وارد کرد. همین مسئله زمینه‌ساز شورش‌های بی‌پایان در سراسر کشور شد و بر خشونت نادر و اوضاع بحرانی کشور افزود. سرانجام نزدیکان نادر در ۱۱ جمادی‌الثانی ۱۱۶۰ ق/ ۱۷۴۷ م او را کشتند (حسینی منشی، ۱۳۸۶: ۵۱ تا ۵۴؛ استرآبادی، ۱۳۸۷: ۶۸۱ و ۶۸۲؛ رستم‌الحکما، ۱۳۸۸: ۲۳۵). با قتل نادر، اردوی او به هم خورد و سرداران و فرماندهان قشونش متفرق شدند و حرم و لشکرگاه او غارت شد (حسینی منشی، ۱۳۸۶: ۵۴؛ لاکهارت، ۱۳۳۱: ۳۲۷؛ هنوی، ۱۳۸۳: ۳۱۵).

احمدسلطان بیات به‌واسطه منصب خود در لشکر نادر، آن شب در اردوگاه نادر حضور داشت. روایت منابع تاریخ‌نگاری ماکو از وضعیت او در شب قتل نادر مغشوش است. براساس گزارش افتخاری بیات، احمدسلطان در شب قتل نادرشاه با سهل‌انگاری و خواب بی‌وقتی در داخل محوطه حرم‌خانه نادر محصور شد «آن وقت از [یکی] جوایر حرم که از اهل گنجه بود، او را می‌شناسد و می‌گوید واهمه نکنید من شب شما را از سرپرده خارج می‌کنم لباس‌های خود تغییر به چادر همان گنجه [گنجه‌ای] می‌رود» (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۲۱ و ۲۲).

نصرت ماکویی معتقد است صبح روز پس از قتل نادر که حرم او با حمله و غارت روبه‌رو شد، زنی از سرپرده بیرون آمد و خود را به احمدسلطان رساند و در پناه او قرار گرفت. احمدسلطان او را با خود به ماکو آورد (نصرت ماکویی، ۱۳۷۳: ۸). احمدسلطان و آن زن از خوان یغما بهره بردند و آنها هم به غارت اردوی نادر دست زدند و با غنائم فراوان به سمت

منازعه نادر با عثمانی در مرزهای شمال غرب ایران، قلعه ماکو را در مرز عثمانی در وضعیت شکننده‌ای قرار داده بود و این کشمکش‌ها به حوادث ماکو در این دوره شکل داده بود. زمانی که در سال ۱۱۵۸ ق/ ۱۷۴۵ م قشون عثمانی به فرماندهی یگن محمدپاشا برای مقابله با نادر وارد قلمرو ایران شد، نیروهای کریمه که بخشی از اردوی عثمانی را تشکیل می‌دادند به قلعه مرزی ماکو حمله کردند؛ سپس آنجا را تصرف کردند (Kara Ateş, 2001: 106-107; dayı, 2008: 80; هامر پورگشتال، ۱۳۸۷: ۳۳۳۱/۵). آنها با غارت ناحیه و قلعه ماکو غنائم فراوانی به دست آوردند (Kara dayı, 2008: 80). نادر در سال ۱۱۵۸ ق/ ۱۷۴۵ م در مرادتیپه ایروان به مصاف عثمانی‌ها رفت. دو طرف در صحنه جنگ موفق نشدند به پیروزی دست یابند؛ اما با مرگ محمدپاشا به مرض طبیعی، اردوی عثمانی عقب‌نشینی کرد و قشون نادر آنها را از مرزهای ایران و قلعه ماکو بیرون راند و طایفه بیات دوباره در ماکو مستقر شد (مروی، ۱۳۶۹: ۱۰۷۱/۳ و ۱۰۷۲؛ استرآبادی، ۱۳۸۷ الف: ۴۴۸ تا ۴۵۲).

نادر با جنگ‌های متعدد موفق نشد عثمانی‌ها را به پذیرش شرایط دینی خود وادار کند؛ بنابراین سرانجام به توافق سیاسی بر سر مرزها رضایت داد (آوری، ۱۳۸۸: ۲۸۹؛ Kürtaran, 2011: 202). دو طرف منازعه در اواخر سال ۱۱۵۹ ق/ ۱۷۴۶ م مرزهای توافق‌نامه سال ۱۰۴۹ ق/ ۱۶۳۹ م را به رسمیت شناختند و به سال‌ها جنگ بی‌سرانجام خاتمه دادند (رستم‌الحکما، ۱۳۸۸: ۲۲۷؛ هنوی، ۱۳۸۳: ۳۰۷ و ۳۰۸؛ مرندی یکانلو، ۱۳۹۵: ۷۴). براساس توافق اخیر نادر با عثمانی، قلعه ماکو در نقطه مرزی دو کشور در قلمرو ایران قرار گرفت و خاندان بیات حفاظت از این نقطه سرحدی را ادامه دادند.

مرزی ایران و عثمانی به پایان رسید. احمدسلطان نیز با بهره‌گیری از دخالت نکردن عثمانی در مناطق مرزی ایران و با ثروتی که از اردوی نادر آورده بود و نیز با حفظ روابط با عثمانی و خوانین منطقه و در خلأ حضور حکومت مرکزی، قلعهٔ ماکو را به مرکز ثقل قدرت محلی خود تبدیل کرد؛ سپس اهداف محلی و استقلال‌طلبانهٔ خود را در شمال غرب ایران پیش برد و در سال‌های آینده به یکی از خوانین تأثیرگذار این منطقه تبدیل شد (Qarayev, 2010: 62-70؛ افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۳۲).

نتیجه

ناحیهٔ ماکو به علت واقع شدن در نقطهٔ اتصال ایران به آناتولی، از دروازه‌های اصلی ورود عثمانی‌ها به خاک ایران بود؛ بنابراین از نخستین مناطق ایرانی بود که در سال ۱۱۳۵ق به تصرف نیروهای ایلی طرفدار عثمانی درآمد. تسلط عثمانی بر ناحیهٔ ماکو تا سال ۱۱۴۳ق که نادر این ناحیه و دیگر مناطق ایرانی واقع در جنوب رود ارس را تصرف کرد، دوام داشت. در این دوره، با سیاست نظامی‌گری عثمانی در مناطق شمال غرب ایران و غلبهٔ تفکر ایلی در قالب رقابت خوانین محمودی وابسته به عثمانی برای تسلط بر ناحیهٔ ماکو، اوضاع سیاسی و اقتصادی و اجتماعی این ناحیه رو به افول گذاشت. بسیاری از بومیان این ناحیه مهاجرت کردند؛ پس روستاها از سکنه خالی شدند و از جمعیت این ناحیه کاسته شد. به دنبال این وقایع، تولیدات کشاورزی و دامی این ناحیه کاهش محسوسی یافت؛ اما عثمانی‌ها بی‌توجه به این اوضاع، با سیاست‌های مالی متمرکز، بر فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی این ناحیه مالیات وضع کردند و ارقام درخور توجهی به دست آوردند.

آذربایجان حرکت کردند (Minorsky, 1993, V.5: 182؛ افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۲۲).

این منابع به جایگاه اشرافی و رفیع خانوادگی زن همراه احمدسلطان اشاره می‌کنند و معتقدند آن دو با رسیدن به ماکو با هم ازدواج کردند (افتخاری بیات، ۳۸۱: ۲۲؛ نصرت ماکویی، ۱۳۷۳: ۸). پذیرش گزارش‌های رسمی این منابع از آشنایی اتفاقی احمدسلطان با آن زن به راحتی ممکن نیست. در آن شب که اهل اردو در مرز مرگ و زندگی بودند، چنین آشنایی و به دنبال آن، کمک دو طرف به یکدیگر بعید است. به نظر می‌رسد آن زن و جواهرات همراه او حاصل غارت احمدسلطان از اردوی نادر بود که سپس به ازدواج دو طرف منجر شد (Minorsky, 1993, V.5: 182).

بعدها نویسندگان تواریخ محلی ماکو که خود از نوادگان احمدسلطان بودند، با چنین داستان‌سرایی تلاش کردند آن قضیه را با ظاهری شرعی و عامه‌پسند بیارینند. امروزه هم بازماندگان خوانین ماکو آن زن همراه احمدسلطان را از زنان حرم نادر می‌دانند (موسوی ماکوئی، ۱۳۷۶: ۹۵).

به علت نقش احمدسلطان در واداشتن طایفهٔ بیات به اطاعت از نادر، او ریاست طایفهٔ بیات و حکمرانی ماکو را به احمدسلطان داده بود. بنابراین به دنبال قتل نادرشاه، او با بازگشت به ماکو قدرت را در این ناحیه به دست گرفت (افتخاری بیات، ۱۳۸۱: ۱۴). منابع تاریخی ماکو دربارهٔ سرنوشت ابراهیم سلطان، پدر احمدسلطان، سکوت کرده‌اند. این در حالی است که پیش از این او حکومت ناحیهٔ ماکو را به عهده داشت. او یا به مرگ طبیعی از دنیا رفت یا وقتی نادر احمدسلطان را به حکومت ماکو منتصب کرد، از قدرت کنار کشید. با مرگ نادر منازعات

تشکیل می‌شد. سنجاقل‌های خودمختار موروثی در شرق آنتولی را رهبران ایلات اداره می‌کردند (اینالچق، ۱۳۸۸: ۲۰۲ و ۳۹۱).

۳. واگذاری حکومت منطقه‌ای به صورت موروثی به یک خانواده (Kılıç, 2007: 217-218).

۴. واحد پول نقره حکومت عثمانی.

۵. اگر در مزرعه‌ای گندم و چاودار به صورت ترکیبی با هم کاشته می‌شد، در اصطلاح زراعت عثمانی به آن مخلوط می‌گفتند.

۶. نوعی دانه روغنی که در گذشته به صورت محدود در آذربایجان کاشت می‌شد و در اصطلاح محلی به آن زگرگ می‌گفتند. به نظر می‌رسد همان گیاه بزرک باشد.

۷. عشر براساس حد شرعی یک‌دهم محصول کشاورزی بود که به صورت جنسی به بیت‌المال داده می‌شد (سامی، ۱۳۱۸: ۹۳۷/۲؛ اینالچق، ۱۳۸۸: ۱۸۵).

۸. دارنده منصب پیش‌خانه‌گری و خیام‌خانه از جلوی اردو حرکت می‌کرد و اسباب و لوازم سفر و چادر را در مکان مناسب برپا می‌کرد.

کتابنامه

الف. کتاب

۱. احمد دری افندی، (۱۳۶۸)، *سفارت‌نامه احمد دری: سفارت‌نامه‌های ایران*، ترجمه و تدوین محمدامین ریاحی، تهران: توس.

۲. استرآبادی، میرزاهمدی‌خان، (۱۳۸۷ الف)، *تاریخ جهانگشای نادری*، به کوشش میترا مهرآبادی، تهران: دنیای کتاب.

۳. ----- (۱۳۸۷ ب)، *دره نادره*، به کوشش جعفر شهیدی، تهران: علمی و فرهنگی.

۴. اشتهااردی، محمدحسن، *تذکره الدنابله*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۸۳۴۵.

نادر در سال ۱۱۴۳ق با تسلط بر ناحیه ماکو طایفه بیات را مأمور حفاظت از آن کرد. او با این اقدام، سنت صفویه را در این زمینه ادامه داد و موضع خود را در گوشه‌ای از قلمرو شمال غرب ایران و در مجاورت مرز عثمانی تحکیم بخشید. نادر پس از این وقایع، در شمال غرب ایران جنگ‌های متعددی با عثمانی انجام داد و تحولات ناحیه ماکو از این نبردها تأثیر پذیرفت و حاکمیت آن میان دو طرف منازعه دست‌به‌دست شد؛ اما سرانجام این قلعه، به مانند دوره صفویه، در حکم یکی از نقاط سرحدی ایران تثبیت شد و نادر موفق نشد سرزمینی فراتر از آن به دست آورد.

حضور نظامی پررنگ نادر و عثمانی در شمال غرب ایران و کوشش‌های توسعه‌طلبانه دو طرف برای تسلط بر این منطقه باعث شد طایفه بیات، حکمران ناحیه ماکو، با وجود دوره‌ای کوتاه، برای حفظ حکمرانی موروثی خود در ناحیه ماکو به نادر وفادار بماند. نادر نیز با بخشیدن منصب نظامی هرچند جزئی به احمدسلطان، وفاداری طایفه بیات را که در مجاورت مرزهای عثمانی موضع حساسی داشتند، تضمین کرد و آنها را در ساختار نظامی خود وارد کرد. مرگ نادر اوضاع ایران را بدتر کرد؛ اما آغازی بود برای افزایش ثروت و قدرت احمدسلطان و طایفه بیات در ناحیه ماکو و شمال غرب کشور.

پی‌نوشت

۱. سلسله‌مراتب حکام دوره صفوی به این شرح بود: والی، بیگلربیگی، خان و سلطان. سلاطین، حکام جزء و زیر نظر خان‌ها بودند و شاه آنها را منصوب می‌کرد (میرزاسمیعا، ۱۳۷۸: ۴؛ دلا واله، ۱۳۸۴: ۴۵؛ تاورنیه، ۱۳۸۹: ۲۵۸).

۲. سنجاقل واحد اصلی اداری در امپراتوری عثمانی بود. از مجموعه چندین سنجاقل، بیگلربیگی یا ایالت

۱۷. حزین لاهیجی، محمدعلی بن ابی طالب، (۱۸۳۱)، تاریخ حزین، لندن: اف سی بلفور.
۱۸. حسینی منشی، محمود بن ابراهیم، (۱۳۸۶)، تاریخ احمدشاهی، به کوشش محمد سرو مولایی، تهران: عرفان.
۱۹. خواجه اصفهانی، محمد معصوم، (۱۳۶۸)، خلاصه السیر، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی.
۲۰. درویش پاشا، (۱۳۹۷)، لایحه تحدید حدود ایران و عثمانی (۱۲۶۱-۱۲۶۶ق)، ترجمه میرزا جهانگیرخان نظام الملک مرندی یکانلو، تصحیح نصرالله صالحی، تهران: طهوری.
۲۱. دلا واله، پیترو، (۱۳۸۴)، سفرنامه پیترو دلا واله، ترجمه شعاع الدین شفا، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۲. رستم الحکما، محمد هاشم آصف، (۱۳۸۸)، رستم‌تواریخ، به کوشش میترا مهرآبادی، تهران: دنیای کتاب.
۲۳. ریاحی، محمد امین، (۱۳۷۸)، تاریخ خوی، تهران: توس.
۲۴. سامی، شمس الدین، (۱۳۱۸)، قاموس ترکی، استانبول: اقدام مطبعه سی.
۲۵. شیخ الاسلام عبدالله افندی، الرساله فی صورت فتوای فی حق روافض عجم، کتابخانه سلیمانیه استانبول، نسخه خطی شماره ۲۶۸۷.
۲۶. عزیزالسلطان، غلامعلی خان، (۱۳۷۶)، روزنامه خاطرات عزیزالسلطان: ملیجک ثانی، به کوشش محسن میرزایی، تهران: زریاب.
۲۷. قزوینی، ابوالحسن، (۱۳۶۷)، فوائد الصغویه، به کوشش مریم میراحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۲۸. کشمیری، عبدالکریم، (۱۹۷۰)، بیان وقایع: سرگذشت احوال نادرشاه، به کوشش کی. بی. نسیم، لاهور: دانشگاه پنجاب.
۵. افتخاری بیات، حسینقلی، (۱۳۸۱)، تاریخ ماکو، به کوشش حسین احمدی، تهران: شیرازه.
۶. اکسس وورتی، مایکل، (۱۳۸۸)، شمشیر ایران: نادرشاه، ترجمه محمدحسین آریا، تهران: اساطیر.
۷. اوتر، ژان، (۱۳۶۳)، سفرنامه ژان اوتر: عصر نادرشاه، ترجمه علی اقبالی، تهران: جاویدان.
۸. آوری، پیترو و دیگران، (۱۳۸۸)، تاریخ ایران دوره افشار، زند و قاجار از مجموعه تاریخ کمبریج، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: جامی.
۹. ایروانی، آبراهام، (۱۳۹۳)، تاریخ جنگ‌ها: گزارش نبردهای ایران و عثمانی پس از سقوط صفویه (۱۷۲۱-۱۷۳۱)، ترجمه و تعلیق جورج آ. بورنوتیان، ترجمه فارسی فاطمه اورجی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
۱۰. اینالچق، خلیل، (۱۳۸۸)، امپراتوری عثمانی (عصر متقدم ۱۳۰۰ تا ۱۶۰۰)، ترجمه کیومرث قرقلو، تهران: بصیرت.
۱۱. باکیخانوف، عباسقلی آقا، (۱۹۷۰)، گلستان ارم، به کوشش عبدالکریم علیزاده، باکو: آکادمی علوم آذربایجان.
۱۲. تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۸۹)، سفرنامه تاورنیه، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: نیلوفر.
۱۳. ترکمان، اسکندریگ، (۱۳۸۷)، تاریخ عالم آرای عباسی، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۱۴. تهرانی، محمدشفیق، (۱۳۶۹)، تاریخ نادرشاهی، به کوشش رضا شعبانی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۵. جنابدی، میرزا بیگ حسن بن حسینی، (۱۳۷۸)، روضه الصغویه، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
۱۶. چلبی‌زاده، راشد محمد افندی، (۱۲۸۲)، تاریخ راشد، استانبول: مطبعه عامره.

۴۰. موسوی ماکویی، میراسدالله، (۱۳۷۶)، تاریخ ماکو، تهران: بیستون.

۴۱. میرزاسمیعا، (۱۳۷۸)، تذکرهالملوک، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: امیرکبیر.

۴۲. مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ، (۱۳۸۶)، ایران در زمان نادرشاه، ترجمه رشید یاسمی، به کوشش علی اصغر عبداللهی، تهران: دنیای کتاب.

۴۳. نصرت ماکویی، محمدرحیم، (۱۳۷۳ق)، تاریخ انقلاب آذربایجان و خوانین ماکو، قم: علمیه.

۴۴. نعیم، مصطفی، (۱۲۸۱)، تاریخ نعیم، بی جا: بی نا.

۴۵. هامر پورگشتال، یوزف فون، (۱۳۸۷)، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمه میرزازی علی آبادی، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.

۴۶. هنوی، جونس، (۱۳۸۳)، زندگی نادرشاه، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: علمی و فرهنگی.

۴۷. واله قزوینی اصفهانی، محمدیوسف، (۱۳۸۲)، خلدیرین؛ ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم (۱۰۷۱-۱۰۳۸)، به کوشش محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

۴۸. وحید قزوینی، محمدطاهر، (۱۳۸۳)، تاریخ جهان آرای عباسی، به کوشش سیدسعید میرمحمدصادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ب. مقاله

۴۹. افشار، ایرج، (۱۳۷۲)، «احکام مربوط به خاندان سعدلو الکای چخورسعد»، مجله آینده، س ۱۹، ش ۶ تا ۴، ص ۴۷۱ تا ۴۷۶.

۵۰. دهقانی، مهدی، (۱۳۹۸)، «جایگاه و نقش سیاسی-امنیتی قلاع خراسان در دوره افشاریه»، فصلنامه مطالعات تاریخ انتظامی، س ۶، ش ۲۰،

۲۹. گاتوغی، گوس، ابراهام، (۱۳۳۰)، منتخباتی از یادداشت‌های ابراهام گاتوغی گوس، ترجمه استیفان هانانیان و عبدالحسین سپینتا، بی جا: روزنامه سپینتا.

۳۰. گیلانتتز، پطرس دی سرکیس، (۱۳۷۱)، سقوط اصفهان؛ گزارش‌های گیلانتتز درباره حمله افغانان و سقوط اصفهان، ترجمه محمد مهیار، اصفهان: گلها.

۳۱. لارودی، نورالله، (۱۳۸۸)، نادر پسر شمشیر، تهران: کتاب پارسه.

۳۲. لاکهارت، لارنس، (۱۳۳۱)، نادرشاه، ترجمه و اقتباس مشفق همدانی، تهران: چاپخانه شرق.

۳۳. -----، (۱۳۸۳)، انقراض سلسله صفویه، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: علمی و فرهنگی.

۳۴. مرعشی حسینی، محمدخلیل، (۱۳۲۸)، مجمع‌التواریخ، به کوشش عباس اقبال.

۳۵. مرندی یکانلو، میزاجعلی خان ناظم‌الملک، (۱۳۹۵)، مجموعه رسائل و لوائح تحدید حدود ایران و عثمانی ۱۳۰۹-۹۰۷ هجری قمری، تصحیح و پژوهش نصرالله صالحی، تهران: طهوری.

۳۶. مروی، محمدکاظم، (۱۳۶۹)، عالم‌آرای نادری، به کوشش محمدامین ریاحی، تهران: علم.

۳۷. مستوفی، محمدمحسن، (۱۳۷۵)، زبده‌التواریخ، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

۳۸. مصطفی آغا، سلحشور خاصه کمانی، (۱۳۹۴)، فتحنامه ایروان؛ روابط ایران و عثمانی در آستانه برافتادن صفویان ۱۱۳۷-۱۱۳۲ هجری قمری، تصحیح و مقدمه محمد منیر آق‌تپه، ترجمه و توضیحات نصرالله صالحی و صفیه خدیو، تهران: طهوری.

۳۹. ملکم، سرجان، (۱۳۸۰)، تاریخ کامل ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تصحیح مهدی قمی‌نژاد، تهران: افسون.

66. Qarayev, Elçin, (2010), *İrəvan Xanlığı* (1747-1828). Bakı: Avropa nəşriyyatı.

67. Subhi Mehmet Efendi, (2007), *Subhî Tarihi: Sâmi ve Şâkir Tarihleriyle Birlikte*, Hazırlayan Mesut Aydın, İstanbul : Kitab Evi.

68. Sultanova, Ruhengiz A, (2002), *Makı Hanlığı*. Turkler, Vol. 7, Ankara, pp.168-183.

131Nümrəli Mühümme Deftəri, Başbakanlık Devlet Arşivleri

ج. لاتین

51. Abdü Paşa, (1943), *Abdî Tarihi*, Yayan Faik Reşit Unat, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

52. Aliyev, Fuad, Hasanov Urfan, (2007), *İravan Xanlığı*, Bakı: Sarg Garb.

53. Ateş, Abdurrahman, (2001), *Avşarlı Nadırşah ve Döneminde Osmanlı-Iran Mücadeleleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Doctora Tezi.

54. Evliya Çelebi, (۲۰۱۲), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul, Yapi Credi Yayinlari.

55. *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*, (1996), Araşdırma, Tərcümə, Qeyd V Əlavələrin Müəllifləri Ziya Bünyadov Hüsəməddin Məmmədov, , Bakı: Elm.

56. İvecan Raif, (2007), *Osmanlı Hakimiyyetinde Revan,(1724-1746)*, Doktora Tezi, , İstanbul: Mramara Üniversitesi.

57. Kara Dayı, Aynur, (2008), *Osmanlı Tarih Yazılıcılığının Golgede Kalmış bir Eseri; Tarihi Sami* (Metin Transkripsiyonu, Adnan Menderes Üniversitesi.

58. Kılıç, Orhan, (2007), *Ocaklık” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2007, pp317-318

59. Kirzioğlu, Fahrettin, (1976), *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Doktora Tezi, Ankara: Sevinc Matbaası.

60. Kürtuluş, Rıza, (2003), *MÂKÛ*, İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayinlari, , 27cilt, 459-458s.

61. Kürtaran. Uğur, (2011). *Yeni Kaynakların Işığında Sultan I.Mahmud Dönemi Osmanlı-Iran İlişkileri (1731-1747)*, History Studies, Volume 3/3, p177-213.

62. Kütükoğlu, Bekir, (1993), *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul: Fetih Cemieteti.

63. Memmedova, İrade, (2014), 18. - 19. *Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı*, Yeni Türkiye, No60, pp1-34

64. Minorsky, Vladimir, (1993), *«Maku»*, Edited by: M. Th.Houtsma, T.W.Arnold, R.Basset and R.Hartmann, First Encyclopedia of Islam 1913-1936, V.5, Leiden: E.J. Brill.

65. Özgüdenli, Osman G, (2003), *Osmanlı İrani (I): Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları, Coğrafi ve İdari Taksimat*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 34 Cilt: 22 Yayın